

УДК: 94(477.64-2):930.2:069 «1965/2018»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-041

Експозиція під відкритим небом на о. Хортиця: історіографічний огляд (1965 – 2018)

Н. Ю. Чергик

Національний заповідник «Хортиця»
n-cherhik@i.ua

Ключові слова: острів Хортиця, експозиція просто неба, модель, інтерпретація, образ, Запорозька Січ, архітектурно-етнографічний, історико-культурний комплекс.

В статті викладено результат аналізу публікацій 1960-х – 2000-х рр., в яких висвітлено процес зародження, розвитку і реалізації ідеї створення на о. Хортиця експозиції під відкритим небом у вигляді «Запорозької Січі». Публікації згруповано в три блоки: 1) друга половина 1960-х – початок 1970-х рр.; 2) кінець 1980-х – початок 1990-х рр.; 3) кінець 1990-х – 2000-і рр. Такий розподіл продиктований як історичним контекстом, так і зміною моделі експозиції. Історіографічний огляд показав, що питання побудови пленерної експозиції «Запорозька Січ» на о. Хортиця озвучувалися на наукових конференціях, в зв'язку із чим більша частина робіт — це тези доповідей або статті, опубліковані в збірках конференцій. Публікації другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. носять суто інформативний характер. Роботи початку 1990-х рр. демонструють визрівання проблеми пошуку і вибору джерел, якими проєктанти та експозиціонери могли б послуговуватися. Публікації кінця 1990-х – початку 2000-х рр. представляють історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» як індивідуальне трактування історичного явища, виконане засобами архітектури і музейної комунікації. Публікації першого і другого блоків не аналізують, але фоном показують соціокультурний контекст проєктування експозиції. Лише деякі автори третього блоку побіжно демонструють соціокультурний контекст роботи над експозицією, але не аналізують його вплив на процес створення експозиції. Деякі факти у різних авторів висвітлені діаметрально протилежно. Стаття доводить необхідність проведення системного, комплексного, безстороннього аналізу джерел для викладення об'єктивної історії одного з популярніших музейних закладів України.

Open-air exhibition on the Khortytsya Island: historiographical review (1965 – 2018)

N. Cherhik

National Reserve «Khortytsya»

Key words: Khortytsya Island, open-air exhibition, model, interpretation, image, Zaporizhzhya Sich, architectural and ethnographic, historical and cultural complex.

The article represents the analysis findings of the publications, which describe the process of origin, development and implementation the idea of creating an open-air exhibition on Khortytsya Island. Publications are grouped into three blocks: 1) the second half of the 1960s – the beginning of the 1970s; 2) the end of the 1980s – the beginning of the 1990s; 3) the end of the 1990s – 2000s. Such a division is dictated by a historical context as well as changing the model of the open-air exhibition. The historiographic review shows that the question of building of the open-air exhibition «Zaporozhian Sich» on Khortytsya Island was voiced at scientific conferences. Most of the publications are lecture notes or articles, which were published in collections of conferences. Publications of the second half of the 1960s and early 1970s are only informative in nature. The publications of the early 1990s show the maturation of the problem of search and selection of sources that designers and exhibitors could use. Publications of the late 1990s and early 2000s represent the historical and cultural complex of «Zaporozhian Sich» as an individual interpretation of the historical phenomenon, performed by means of museum communication and architecture. Publications of the first and the second blocks are not analyzed, but show the social and cultural context of

the exhibition design. Some authors of the third block demonstrate the social and cultural context of working on the exhibition, but they do not analyze its influence on the process of creating the exposition. Different authors show some facts completely opposite. The article proves the need to carry out a systematic, integrated, unbiased analysis of sources for writing the objective history of one of the most popular museum institutions in Ukraine.

Актуальність дослідження. Постанова Ради Міністрів УРСР №911 «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва» від 18 вересня 1965 р. – без сумніву епохальна подія в історії національного культурного відродження України. Цим документом було покладено початок цілої програми з увічнення козацької слави на теренах республіки. В першому пункті Постанови острову Велика Хортиця в м. Запоріжжя було надано статус Державного історико-культурного заповідника. Тут же містилось розпорядження впорядкувати на території новоствореного заповідника «тематичний садово-декоративний парк історії запорізького козацтва» [1,с.44]. Подальший розвиток подій демонструє, що однією з частин парку мала бути експозиція під відкритим небом. Через 50 років від дня виходу Постанови, ця ідея була реалізована у вигляді історико-культурного комплексу «Запорозька Січ».

Об'єкт даного дослідження доволі суперечливий і неоднозначний в оцінках – експозиція під відкритим небом на о. Хортиця, присвячена запорозькому козацтву. Протягом 1965-х – 2000-х рр. було представлено близько 30 вербальних і візуальних пропозицій, до створення яких в свій час долучались шановані вчені різних галузей науки, заслужені діячі мистецтва, відомі політики і бізнесмени. Між тим, всі пропозиції 1965-х – 1990-х рр. були відхилені, а результат 2004 р. викликав шквал критики. Чому не вийшло зробити експозицію раніше? Чи можна було її зробити інакшою? Знайти відповіді на ці питання важливо хоча б тому, що історія музейної справи в Україні складається з історій окремих музеїв. Для об'єктивного висвітлення цього процесу варто звертати увагу не тільки на позитивні результати (замислили створити музей – і створили!), а й на нереалізовані, чи то невдалі проекти. Автор даного дослідження розділяє думку російського музеолога М. Гнедовського, який в передмові до книги Т. Шоли «Вічність тут більше не живе. Тлумачний словник музейних гріхів» зазначив: «Мало сказати, яким має бути гарний музей. Мало наводити приклади вдалих музейних рішень. Крім того слід ще й вчитися аналізувати помилки. Треба знати не тільки, «що таке добре», але й «що таке погане». Це відноситься до будь-якої галузі

діяльності, однак саме в музейній сфері, в силу різних причин, критична здатність до цих пір була розвинута надзвичайно слабо» [2, с.20].

Предмет даного дослідження – публікації 1960-х – 2000-х рр., в яких висвітлено процес зародження, розвитку і реалізації ідеї створення на о. Хортиця «Запорозької Січі». Аналіз публікацій – необхідна частина наукового дослідження, кінцевою метою якого є з'ясування впливу соціокультурних трансформацій на інтерпретацію образу Запорозької Січі в процесі проектування і побудови експозиції під відкритим небом на о. Хортиця. Комплексний аналіз публікацій щодо об'єкту дослідження проводиться вперше.

Публікації складають три блоки: 1) друга половина 1960-х – початок 1970-х рр.; 2) кінець 1980-х – початок 1990-х рр.; 3) кінець 1990-х – 2000-і рр. Такий поділ продиктований як історичним контекстом, так і зміною моделі експозиції: публікації першого блоку стосуються проектування на о. Хортиця «етнографічного музею просто неба»; об'єктом публікацій другого блоку є «архітектурно-етнографічний комплекс історії запорозького козацтва»; публікації третього блоку демонструють процес створення «історико-культурного комплексу «Запорозька Січ»».

Перші публікації, в яких висвітлено ідею побудови на о. Хортиця експозиції просто неба, належать перу непересічної людини, ініціатору створення на о. Хортиця заповідника, заступнику голови Запорізького облвиконкому – М. П. Киценку. До цих видань належать: популярна за жанром книга «Хортиця в героїці та легендах» [3, 4]; інформаційні матеріали «Державний історико-культурний заповідник запорізького козацтва», підготовлені для семінару-наради Товариства охорони пам'яток історії та культури [5]; два варіанти статті «Хортицький козацький меморіал», опубліковані в «Пам'ятках України» та «Прапорі» [6, 7]. Названі роботи носять інформативний, а не дискусійний характер, однак їх зміст демонструє наявність цілого комплексу проблем із пошуку моделі інтерпретації образу Запорозької Січі. Наприклад, експозиція просто неба позначена різними дефініціями: «музей просто неба» [8,с.60], «етнографічний розділ» [9,с.124; 10,с.38; 11,с.91], «етнографічне містеч-

ко» [12,с.61; 13,с.122; 14,с.38; 15,с.91], «етнографічна частина» [16,с.61] – це вказує на невизначеність щодо категорії майбутнього пленерного об'єкту. Неоднозначно представлено склад експозиції: задекларовано то 8, то 38 куренів, не в усіх публікаціях фігурує церква, «грецький будинок», пушкарня, гард, зимівник. Наявність проблем з пошуку моделі інтерпретації образу Запорозької Січі констатована проведенням протягом 1965 – 1969 рр. кількох конкурсів на кращій проєкт експозиції [17,с.61; 18,с.39; 19,с.92].

Поступальна внутрішньополітична та ідеологічна атмосфера, направлена на штучне, а під час і примусове, зниження рівня національної свідомості в Україні, не сприяла подальшому розвитку ідеї створення на о. Хортиця експозиції просто неба, присвяченій запорозькому козацтву. Її проектування було зупинено. Жодних публікацій щодо об'єкту нашого дослідження протягом 1972 – 1989 рр. не виходило.

Реанімація цієї ідеї відбулася у кінці 1980-х рр., що пов'язано зі змінами економічного, соціального, зовнішньополітичного курсів СРСР, розширенням демократії та гласності – проголошенням «перебудови». На республіканських рівнях цей період позначився сплеском національного самоусвідомлення, активізацією діяльності організацій, стурбованих відродженням і розповсюдженням національної історії та культури.

У 1990 р. та 1991 р. пройшли дві потужні наукові конференції: Перша республіканська науково-практична конференція «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці», м. Запоріжжя; та Міжнародна наукова конференція, присвячена 500-річчю українського козацтва «Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина», м. Київ, м. Дніпропетровськ. У програмі конференцій не останнє місце займало обговорення наукових концепцій і практичних засад відображення історії запорозького козацтва засобами музейної комунікації, в тому числі у формі експозиції просто неба на о. Хортиця. Оpubліковані матеріали конференцій демонструють активний пошук моделі інтерпретації образу Запорозької Січі. Це простежується у використанні різних понять щодо експозиції просто неба. О. І. Кириченко (директор Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця (далі – ДІКЗ) протягом 1989 – 1992 рр.) та Н. В. Соколова (старший науковий співробітник сектора «Запорозька Січ» ДІКЗ) називали майбутню експозицію – «архітектурно-етнографічний комплекс «Січ», «архітектурно-етнографічний ансамбль» [20,с.22; 21,с.63,68]. Б. П. Урбанович

і В. М. Слободян (головні спеціалісти Львівської філії Науково-реставраційного проєктного інституту «Укрпроектреставрація» (далі – ЛФ НРПІ «Укрпроектреставрація») називали майбутню експозицію – «архітектурно-етнографічний комплекс історії запорозького козацтва» [22; 23]. В. В. Кошлатий (науковий співробітник ДІКЗ) та В. В. Красенко (архітектор, учасник конкурсів на кращій проєктів ДІКЗ в 1960-х рр.) називали майбутню експозицію – «етнографічний комплекс «Запорозька Січ»» [24,с.43-44; 25,с.41-42]. В. О. Ленченко (член Національної спілки архітекторів України, також один з учасників конкурсних проєктів 1960-х рр.) називав майбутню експозицію – «музейно-етнографічна експозиція «Запорозька Січ», «експозиція «Запорозька Січ», «експозиція «Січ», «Січ» [26]. В. С. Ступаченко (головний архітектор Генерального плану розвитку о. Хортиця) називав майбутню експозицію – «етнографічний центр з пейзажним розмаїттям окультуреного ландшафту» [27,с.27]. Не дивлячись на таку полідефініційність, вище названі автори в цілому однаково визначили: а) зміст експозиції – демонстрація архітектурних об'єктів різного призначення (культові, адміністративні, житлові, господарчі, ремісничі будівлі, фортифікація) з відображенням етнографічних особливостей і принад; б) задачі експозиції – максимально повно відтворити побут, політику, військову і господарську діяльність козацтва на всьому історичному періоді його існування; в) вигляд експозиції – узагальнений, зібраний, умовний образ Запорозької Січі. Однак, методи побудови експозиції представили по-різному. Контекст опублікованих тез доповідей демонструє, що вибір методу продиктований вибором джерел та рівнем їх опрацювання конкретними авторами. Наприклад, Б. П. Урбанович і В. М. Слободян, апелюючи «відсутністю документально-графічних матеріалів, які дали б змогу в повному обсязі реконструювати будь-яку конкретну форму життя та діяльності козацтва у конкретний період», виступили за перенесення оригінальних споруд пізнішого часу, але таких, що зберегли традиційні риси [28,с.31; 29,с.14]. В. О. Ленченко розкритикував це науково-методичне кредо львів'ян і назвав кілька десятків описів, планів та креслень Січей, на підставі яких можна «відтворювати міцні, конструктивно та естетично довершені будівлі, максимально наближені до своїх прототипів», при цьому базуватися «не на белетристичних описах XIX ст., а на документальних матеріалах XVII – XVIII ст.» [30,с.36,38]. Стосовно позиції Б. П. Урбанович і В. М. Слободяна переносити будівлі пізнішого часу, В. О. Ленченко

вказав, що на Запоріжжі фактично не збереглися старовинні пам'ятки народного будівництва, поодинокі ж зразки можна датувати кінцем XIX – початком XX ст., якщо їх звести на Хортицю, то буде створений музей архітектури і побуту, а не Січ [31,с.37]. За відтворення на документальній основі виступив В. В. Кошлатий: «Оскільки існують достовірні описи Чортомлицької Січі і архівні документи Підпільненської, є можливість повною мірою відтворити близький до оригіналу історичний комплекс Січі» [32,с.43]. О. І. Кириченко і Н. В. Соколова, назвавши майбутню експозицію «макетом в натуральну величину», визначили основний метод її побудови – макетування, яке збиралося проводити, спираючись на «документи, плани, результати археологічних досліджень та праці істориків» про Чортомлицьку, Кам'янську, Покровську Запорозькі Січі [33,с.64-65].

Таким чином, в роботах початку 1990-х рр. проблема вибору моделі інтерпретації образу Запорозької Січі зведена, перш за все, до пошуку джерел, якими автори могли би обґрунтувати свої пропозиції. Опубліковані тези доповідей демонструють розуміння того, що саме від джерельної бази залежить зміст експозиції, її локалізація і вибір методів зведення, її об'єм, структура і склад. Найбільш виразно ця проблема озвучена В. О. Ленченком: «Отже, навіч усі історичні й науково-методичні підстави для відтворення Січі на Хортиці. Однак, таке відтворення лише тоді набуде необхідної переконливості, коли ґрунтуватиметься на широкій історико-джерелознавчій базі, пильному вивченні і використанні документів з питань архітектури, побуту, культури, фортифікації козацтва» [34,с.35].

Третій блок складають публікації 1999 – 2017 рр., в яких висвітлено проблеми проектування, будівництва і облаштування експозиційних об'єктів історико-культурного комплексу «Запорозька Січ». Важливо зауважити, що в ранніх публікаціях експозиція названа «історико-етнографічним комплексом «Запорозька Січ»», однак скоро назва змінюється на «історико-культурний комплекс «Запорозька Січ»». Зміна терміну демонструє зміну поняття, а значить і трансформацію змісту майбутньої експозиції. Без сумнівним є стрімке переосмислення моделі інтерпретації образу Запорозької Січі. На жаль, жодна з публікацій даний процес не роз'яснює. Автори уживають обидві назви зі значною перевагою відносно останнього варіанту.

Публікації цього блоку можна поділити на три групи. До першої ми віднесли роботи, які представляють комплекс в цілому. Серед них робота

М. А. Чердиченка (на час виходу публікації – завідувач відділу «Запорозька Січ» НЗХ) та С. В. Копилової (на час виходу публікації – старший науковий співробітник НЗХ) «Відтворення «Запорозької Січі». Автори статті, спираючись на джерела, окреслили 40-літній шлях створення на о. Хортиця експозиції просто неба у вигляді Запорозької Січі, охарактеризували мету, метод побудови, склад, функціональне призначення історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» [35]. Стаття Г. А. Крапивки (кандидат історичних наук, генеральний директор Національного заповідника «Хортиця» (далі – НЗХ) у 1992 – 2007 рр., на час виходу публікації – директор Запорізького інституту історії козацтва) «Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» в Національному заповіднику «Хортиця»» являє собою синтез базових документів, складених на початку 2000-х рр. за участю адміністрації НЗХ, науковців заповідника і залучених до процесу представників інших установ: «Концепція створення історико-етнографічного комплексу «Запорозька Січ»», «Наукове обґрунтування, принципів побудови історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» та функціонального навантаження об'єктів комплексу заповідника» [36]. Історії створення плерерної експозиції на о. Хортиця присвячені статті Н. Ю. Чергік (старший науковий співробітник НЗХ): «Зародження ідеї створення експозиції просто неба на о. Хортиця в контексті дослідження історії історико-культурного комплексу «Запорозька Січ»» [37], «Експозиція просто неба на о. Хортиця в роботах закритого конкурсу 1969 р.: до історії становлення історико-культурного комплексу «Запорозька Січ»» [38], «Музей під відкритим небом» на о. Хортиця: до проблеми застосування терміну» [39], «Контекст проектування експозиції під відкритим небом на о. Хортиця (1965-1970)» [40]. Проблема інтерпретації образу Запорозької Січі шляхом введення сучасних методів музейної комунікації піднята в роботі А. Ю. Василенко (магістр історії, науковий співробітник НЗХ) «Музейна педагогіка та інтерактивні технології в контексті функціонування історико-культурного комплексу «Запорозька Січ»: до постановки проблеми» [41] та в роботі Н. Ю. Чергік «Магія гончарства в умовах інтерактивних форм роботи з відвідувачами історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця»» [42].

Друга група – роботи, присвячені окремим експозиційним об'єктам. Трон експозиції мала посісти (і посіла) «Церква». В роботах двох авторів висвітлена дискусія щодо вибору архітектур-

ної форми храму, місця його положення в системі комплексу, внутрішнього наповнення тощо: О. Є. Борисенко (головний зберігач фондів НЗХ) «До питання будівництва Січової Покровської церкви в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» на о. Хортиця. Наукове обґрунтування», «Спроба реконструкції січової церкви у історико-етнографічному комплексі «Запорозька Січ» на острові Хортиця», «Якою бути козацькій церкві на о. Хортиці?» [43; 44; 45]; І. І. Лиман (завідувач кафедри історії Бердянського державного педагогічного інституту, з 2006 р. доктор історичних наук) «До проблеми відтворення Запорозької Січі на о. Хортиці», «Зведення Покровської церкви комплексу «Запорозька Січ» на Хортиці: безсилість аргументів науковців перед чиновничою бюрократією», «Січова Покровська церква і проблемні питання реалізації проекту її реконструкції у історико-етнографічному комплексі «Запорозька Січ»» [46; 47; 48]. Інтелектуальний двобій тягнувся протягом 2005 – 2007 рр. І. І. Лиман наполягав і переконливо доводив взяти за взірець проект Воскресінської церкви, закладеної чорноморськими козаками, колишніми запорожцями, у Катеринодарі в 1799 р. Зі свого боку О.Є. Борисенко не менш впевнено аргументувала будувати на зразок церкви зведеної коштом кошового отамана П. Калнишевського в с. Пустовойтівка. Підсумував полеміку В. В. Тригуб (редактор журналу «Музеї України») в статті «Гуцульське село на Хортиці» [49].

Кілька публікацій стосуються створення «Куренів». І. М. Дашевська (на час виходу публікації – старший науковий співробітник відділу «Запорозька Січ» НЗХ) в статті «Археологічні дослідження як джерело музейного відтворення куренів Запорозької Січі» проблему пошуку інтерпретації образу Запорозької Січі розглядає в будівничо-архітектурній площині і демонструє окремі результати археологічних досліджень на о. Мала Хортиця, в с. Республіканець (Кам'янська Січ) і в м. Олешки (Олешківська Січ) в якості джерел для «наукового і музейного відтворення козацьких куренів більш достовірно і диференційовано» [50]. Під іншим ракурсом представлено «курні» С. В. Копиловою (на час виходу публікації – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу «Запорозька Січ» НЗХ) в статтях: «Методологічні підходи та особливості створення наукової концепції музейно-експозиційного об'єкту «Курні» в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» [51], «Традиційні промисли запорожців: відображення експозиційними та інтерактивними методами» [52], «Створення 3-D візуалізації як етап проектування музейної екс-

позиції (на прикладі проекту січового куреня)» [53], а також в статті С. В. Копилової, Н. Ю. Чергик «Концептуальні засади та особливості створення експозиції «Козак Мамай та люлька» [54]. Названі роботи стосуються проблем експозиційної роботи в «курнях» комплексу. Автор статей детально описала застосування рідко вживаного сюжетно-образного методу побудови експозиції: розкрила наукове підґрунтя, ідею, мету, завдання, структуру, драматургію (сюжет) експозиції, образ, пластику просторового вирішення.

Не залишилися обділеними увагою інші експозиційні об'єкти комплексу. Теоретично осмислювала архітектурний образ та внутрішнє упорядкування «Січової школи» О. Є. Борисенко в статті «Спроба реконструкції січової школи у майбутньому історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» на о. Хортиця» [55]. Вирішенню проблеми експозиційного наповнення «Пушкарні» присвячена стаття М. А. Чередниченка «До питання створення експозиції в об'єкті «Пушкарня» історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» [56]. Проблеми облаштування «Будинку кошового» висвітлено в статті А. Ю. Василенко «Спроба реконструкції інтер'єру «Будинку кошового отамана» в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» [57]. Роботи Н. Ю. Чергик представляють експозиційний об'єкт «Військова канцелярія»: опубліковано наукову концепцію, розкрито методи експозиційної побудови, структуру експозиції, висвітлено проблему пошуку архітектурного рішення, описано історію створення даного експозиційного об'єкту [58; 59; 60; 61].

Є роботи присвячені окремим конструктивним елементам інтер'єрів експозицій: «Із досвіду будівництва кахляних груб в експозиційних об'єктах історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця»» автор – Н.Ю. Чергик [62], «Іконостас з церкви Покрова Пресвятої Богородиці в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» на острові Хортиця» автор – О.Є. Борисенко [63].

До третьої групи ми віднесли роботи, в яких історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» фігурує на фоні іншого предмету дослідження. Наприклад, О. В. Старух (на час виходу публікації – доцент кафедри Запорізького державного університету, докторант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського) в тезах доповіді «Хортиця в політичному та соціокультурному дискурсі України 20 – 30-х рр. ХХ ст.: бачення і сьогодення» розглядає Хортицю з точки зору конфлікту «гуманітарного» і «утилітарного» погляду на неї і називає етнографічний комплекс

«Запорозька Січ» яскравим прикладом експлуатації ідеї національного відродження центральною владою, яка «згадувала про заповідник виключно в контексті чергових символічних подій, інколи штучних, демонструючи неабияку зацікавленість у реалізації застарілих проектів, про які одразу ж забували» [64]. І. М. Дашевська (на період виходу публікації – старший викладач Класичного приватного університету м. Запоріжжя) в статті «Козацькі пам'ятки як провідний ресурс для розвитку екскурсійного туризму в Національному заповіднику «Хортиця», представила позитивний погляд на історико-культурний комплекс «Запорозька Січ», назвавши його найбільш виразним із спеціально створених проектів, «основними цілями і завданнями функціонування яких є популяризація запорозького козацтва як історико-культурного явища» [65]. Окремі елементи «біографії» комплексу опублікував запорізький журналіст Ю. О. Гаєв у статтях «В 1972 году Петра Шелеста обвинили в национализме, а инициаторов создания музея истории запорожского казачества подвергли травле», «0 «национализме» в Национальном заповеднике «Хортица»» [66; 67]. Певний контекст, в якому створювався і діяв історико-культурний комплекс «Запорозька Січ», розкрила Т. М. Лисенко (заступник генерального директора НЗХ з наукової роботи) в збірках «Заповідна Хортиця» та брошурі «Національний заповідник «Хортиця»: 45 років поступу» [68; 69; 70]. Д. Каднічанський в статті «Використання історико-культурної спадщини України в туризмі на прикладі скансенів» вивів на поверхню проблему відсутності адекватного терміну для означення категорії пленерних експозицій, які складаються з малих архітектурних форм в етнічному стилі, але не є зібранням автентичних пам'яток, в їх числі – історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» [71]. В монографії А. Л. Сокульського (перший директор ДІКЗ, на час виходу публікацій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НЗХ, викладач Класичного університету м. Запоріжжя) «Козацька Хортиця: історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва» представлено ретроспективний опис процесу проектування експозиції в другій половині 1960-х рр. [72,с.554-577]. Окремо хочеться відзначити публікації А. Л. Сокульського з негативними зауваженнями в бік історико-культурного комплексу «Запорозька Січ». В статті «Увічнення пам'яті козацтва: парадигми, міфи, гротеск (культурологічний аспект)» він підсумовує 45-річний шлях «пріснопам'ятної» (за виразом А. Л. Сокульського) Постанови «Про увічнення

пам'ятних місць зв'язаних з історією запорізького козацтва» 1965 р., в контексті чого називає історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» «макетом», «бутафорією», «прикладом некомпетентних підходів до створення стратегії заповідника», та критикує дану експозицію за «відсутність наукової основи, розважальний характер її майбутнього використання» [73,с.162]. Заклик повернутися «бодай на ідеологічну орієнтацію 70-х років ХХ ст.» озвучені А. Л. Сокульським в статті «Проблема увічнення пам'яті козацтва (до 95-річчя від дня народження П. Т. Тронька)». На фоні висвітлення фактів не реалізації проектів 1960-х рр., історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» названо «віртуальною Запорозькою Січчю» [74,с.36]. В статті «Культурні архетипи і концепти Хортиці: культурологічний вектор» комплекс названо «муляжем «Запорозької Січі» якої не було в природі», «іграшковою Січчю», яка «ніякого відношення до проекту української мрії 60-х років не має» [75,с.14]. В проблематиці нашого дослідження, ми розглядаємо критичні зауваження А. Л. Сокульського як привід зануритись в історію створення експозиції просто неба для з'ясування об'єктивних і суб'єктивних факторів впливу на обрання моделі інтерпретації образу Запорозької Січі у формі експозиції просто неба.

В зв'язку із цим, варто зазначити, що у 2000-х рр. вийшли ряд статей ретроспективного характеру. Наприклад, О. М. Ігнатуша (доктор історичних наук, професор, заступник декана з наукової роботи, викладач історичного факультету кафедри «Історії України» Запорізького Національного університету) в тезах «Хортиця в матеріалах особового архівного фонду М. П. Киценка», звертає увагу на актуальність дослідження персонального фонду М. П. Киценка Державного Запорізького обласного архіву (далі – ДАЗО), в справах якого є дотичні до предмету нашого дослідження матеріали про проведення конкурсів на кращій архітектурний проект історико-меморіального комплексу заповідника, в тому числі і експозиції просто неба [76,с.38-39]. На матеріалах фондів ДАЗО деякі факти з історії проектування експозиції просто неба о. Хортиця в 1960-х рр. висвітлила С. О. Трофімова в статтях «Запорозька Січ у житті та творчості М. П. Киценка» [77], «Музей історії запорозького козацтва на о. Хортиця: передумови та концепції створення» [78]. С. В. Савченко (на час виходу публікацій – аспірантка кафедри історії України Інституту суспільства Київського університету ім. Бориса Грінченка) на архівних матеріалах дослідила персональний вклад О. М. Апанович у справу розбудови на о. Хортиця запо-

відника; в статті «Олена Апанович у збереженні пам'яток Хортиці у 60-і – на початку 70-х років ХХ ст.» представила погляд О. М. Апанович на склад і зміст пленерної експозиції [79].

Слід зауважити, що більшість авторів третього блоку публікацій аргументують доцільність і реальну можливість представити історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» як узагальнений образ, а його окремі експозиційні об'єкти – як символи-образи або сюжетно-образні експозиції. Майже усі автори визначають історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» як інтерактивне музейне середовище.

Висновки. Історіографічний огляд показав, що питання побудови пленерної експозиції «Запорозька Січ» на о. Хортиця озвучувалися на наукових конференціях, в зв'язку із чим більша частина робіт – це тези доповідей або статті, опубліковані в збірках конференцій. Публікації другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. носять суто інформативний характер і тільки порівняння представленого в них складу експозиції виводять на поверхню наявність проблеми щодо відображення образу Запорозької Січі засобами музейної пленерної експозиції. Роботи початку 1990-х рр. демонструють визрівання проблеми пошуку і вибору джерел, якими могли б послуговуватися проектанти та експозиціонери. Публікації кінця 1990-х – початку 2000-х рр. представляють історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» як інтерпретацію – творче переосмислення, індивідуальне трактування історичного явища, виконане засобами архітектури і музейної комунікації.

Можна відзначити, що публікації першого і другого блоків не аналізують, але фоном показують соціокультурний контекст проектування експозиції. Лише деякі автори третього блоку (Ю. О. Гаєв, І. І. Лиман, Т. М. Лисенко, С. В. Савченко, А. Л. Сокульський, О. В. Старух, С. О. Трофімова, Н. Ю. Чергік) побіжно демонструють соціокультурний контекст роботи над експозицією, але не аналізують його вплив на процес створення експозиції.

Аналіз публікацій показав, що деякі факти у різних авторів висвітлені діаметрально протилежно. Наприклад, М. П. Киценко зазначав, що в конкурсних проектах етнографічна частина (пленерна експозиція) була розроблена досить вдало, а будівля музею потребувала доопрацювання [80,с.61]. С. О. Трофімова констатує протилежне – проектанти майже не розробляли етнографічну частину, а зосередились на будівлі музею [81,с.236,238]. І. І. Лиман зауважував, що проектні розробки «Церкви» 1990-х рр. отримали критичні відгуки науковців [82; 83], натомість О. Є. Борисенко наводила протилежні факти [84]. Наявність таких розбіжностей вимагає ретельного аналізу джерел для з'ясування об'єктивних і суб'єктивних факторів впливу на побудову образу Запорозької Січі у формі експозиції просто неба на о. Хортиця протягом другої половини 1960-х – початку 2000-х років. Системний, комплексний, певною мірою безсторонній аналіз джерел сприятиме викладенню об'єктивної історії одного з популярніших музейних закладів України, на що спрямовані подальші наукові дослідження автора статті.

Джерела та література

1. Збережемо ту славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50 – 80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О.Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
2. Шола Т.С. Вечность здесь больше не живет. Толковый словарь музейных грехов / Т.С. Шола. – Тула: Издательский дом «Ясная поляна», 2013. – 357 с.
3. Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ: Промінь, 1967. – 81 с.
4. Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ: Промінь, 1972. – 146 с.
5. Киценко М. П. Державний історико-культурний заповідник запорізького козацтва / М.П.Киценко // Інформаційні матеріали семінару-наради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1968 р. [матеріали фондового зберігання персонального архіву М. П. Киценка, інв. № НДФ-30073. С.51–63].
6. Киценко М. П. Хортицький козацький меморіал // Пам'ятки України. – 197. – №3. – С.38–39.
7. Киценко М. П. Хортицький козацький меморіал // Прапор. – 1971. – №2.– С.90–92.
8. Киценко М. П. Державний історико-культурний заповідник запорізького козацтва / М.П.Киценко // Інформаційні матеріали семінару-наради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1968 р. [матеріали фондового зберігання персонального архіву М. П. Киценка, інв. № НДФ-30073. С.51–63].
9. Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ: Промінь, 1972. – 146 с.
10. Киценко М. П. Хортицький козацький меморіал // Пам'ятки України. – 197. – №3. – С.38–39.
11. Киценко М. П. Хортицький козацький меморіал // Прапор. – 1971. – №2.– С.90–92.
12. Киценко М. П. Державний історико-культурний заповідник запорізького козацтва / М.П.Киценко // Інформаційні матеріали семінару-наради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1968 р. [матеріали фондового зберігання персонального архіву М. П. Киценка, інв. № НДФ-30073. С.51–63].
13. Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ: Промінь, 1972. – 146 с.

14. Киценко М. П. Хортицький козацький меморіал // Пам'ятки України. – 197. – №3. – С.38–39.
15. Киценко М. П. Хортицький козацький меморіал // Прапор. – 1971. – №2. – С.90–92.
16. Киценко М. П. Державний історико-культурний заповідник запорізького козацтва / М.П.Киценко // Інформаційні матеріали семінару-наради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1968 р. [матеріали фондового зберігання персонального архіву М. П. Киценка, інв. № НДФ-30073. С.51–63].
17. Киценко М. П. Державний історико-культурний заповідник запорізького козацтва / М.П.Киценко // Інформаційні матеріали семінару-наради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1968 р. [матеріали фондового зберігання персонального архіву М. П. Киценка, інв. № НДФ-30073. С.51–63].
18. Киценко М. П. Хортицький козацький меморіал // Пам'ятки України. – 197. – №3. – С.38–39.
19. Киценко М. П. Хортицький козацький меморіал // Прапор. – 1971. – №2. – С.90–92.
20. Кириченко О. І. Увічнення пам'яті запорозького козацтва на о. Хортиці / О. І. Кириченко // Матеріали республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ: Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці; Дніпропетровська обласна організація товариства «Знання», 1990. – С.20–22.
21. Кириченко О. І, Соколова Н. В. До питання створення козацького меморіалу на о-ві Хортиця / О. І. Кириченко, Н. В. Соколова // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина [Мат. міжнар. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ – Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.). у трьох випусках] / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), М. П. Ковальський, В. С. Степанков, Ф. П. Шевченко, В. О. Щербак. – Вип.ІІІ. – К.: Інститут історії України, Дніпропетровський державний університет, 1993. – С.63–68.
22. Урбанович В. П., Слободян В. М. До питання формування архітектурно-етнографічного комплексу історії запорозького козацтва на о. Хортиці / В. П. Урбанович, В. М. Слободян // Матеріали республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ: Державний історико-культурний заповідник на о.Хортиці; Дніпропетровська обласна організація товариства «Знання», 1990. – С.30–32.
23. Урбанович Б. П., Слободян В. М. Яким буде музей козацтва на Хортиці / В. П. Урбанович, В. М. Слободян // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С.13–14.
24. Кошлатий В. В. Певний погляд на концепцію етнографічного комплексу «Січ» на о. Хортиці / В. В. Кошлатий // Матеріали республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ: Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці; Дніпропетровська обласна організація товариства «Знання», 1990. – С.42–44.
25. Красенко В. В. Історична національна свідомість — визначальний фактор у створенні історико-культурного заповідника та історико-меморіального комплексу запорозького козацтва на о. Хортиці // Матеріали республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ: Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці; Дніпропетровська обласна організація товариства «Знання», 1990. – С.39–42.
26. Ленченко В. О. До проблеми відтворення Запорозької Січі на о. Хортиці // Матеріали республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ: Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці; Дніпропетровська обласна організація товариства «Знання», 1990. – С.32–39.
27. Ступаченко В. С. Концептуальна модель розвитку о. Хортиці / В. С. Ступаченко // Матеріали республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ: Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці; Дніпропетровська обласна організація товариства «Знання», 1990. – С.23–30.
28. Урбанович В. П., Слободян В. М. До питання формування архітектурно-етнографічного комплексу історії запорозького козацтва на о. Хортиці / В. П. Урбанович, В. М. Слободян // Матеріали республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ: Державний історико-культурний заповідник на о.Хортиці; Дніпропетровська обласна організація товариства «Знання», 1990. – С.30–32.
29. Урбанович Б. П., Слободян В. М. Яким буде музей козацтва на Хортиці / В. П. Урбанович, В. М. Слободян // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С.13–14.
30. Ленченко В. О. До проблеми відтворення Запорозької Січі на о. Хортиці // Матеріали республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ: Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці; Дніпропетровська обласна організація товариства «Знання», 1990. – С.32–39.
31. Ленченко В. О. До проблеми відтворення Запорозької Січі на о. Хортиці // Матеріали республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ: Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці; Дніпропетровська обласна організація товариства «Знання», 1990. – С.32–39.
32. Кошлатий В. В. Певний погляд на концепцію етнографічного комплексу «Січ» на о. Хортиці / В. В. Кошлатий // Матеріали республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ: Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці; Дніпропетровська обласна організація товариства «Знання», 1990. – С.42–44.

33. Кириченко О. І, Соколова Н. В. До питання створення козацького меморіалу на о-ві Хортиця / О. І. Кириченко, Н. В. Соколова // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина [Мат. міжнар. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ – Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.). у трьох випусках] / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), М. П. Ковальський, В. С. Степанков, Ф. П. Шевченко, В. О. Щербак. – Вип. III. – К.: Інститут історії України, Дніпропетровський державний університет, 1993. – С.63–68.

34. Ленченко В. О. До проблеми відтворення Запорозької Січі на о. Хортиці // Матеріали республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ: Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиці; Дніпропетровська обласна організація товариства «Знання», 1990. – С.32–39.

35. Чердниченко М. А., Копилова С.В. Відтворення «Запорозької Січі» / М. А. Чердниченко, С. В. Копилова // Заповідна Хортиця [Зб. праць співробітників заповідника] / загал. ред. О. П. Мірущенко. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С.64–72.

36. Крапивка Г. А. Историко-культурный комплекс «Запорожская Сечь» в Национальном заповеднике «Хортица» // Запорожское казачество: от прошлого – к грядущему [Научное издание] / творческая группа: Крапивка Г. А. (отв. ред.), Шаповалов Г. И., Малыш А. Н., Котов В. И., Пагченко А. В., Григорьев С. В. – Запорожье: АТ «ТОТОР СІЧ», 2012. – С.339–357.

37. Чергик Н. Ю. Зародження ідеї створення експозиції просто неба на о. Хортиця в контексті дослідження історії історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» / Н. Ю. Чергик // Вісник Національного історико-археологічного заповідника «Камяна Могила» [Зб. наук. праць] / ред. рада: В. В. Гудзь, О. М. Ігнатуша, В. Г. Косьміна [та ін.]. – Запоріжжя: Дике Поле, 2016. – Вип. 1. – С.147–156.

38. Чергик Н. Ю. Експозиція просто неба на о.Хортиця в роботах закритого конкурсу 1969 р.: до проблеми становлення історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» / Н. Ю. Чергик // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей / рецензенти: Молоткіна В. К., доктор історичних наук, професор; Ніколаєць Ю. О., доктор історичних наук, професор; ред.кол.: Лукашевич О. М., кандидат історичних наук, доцент (головний редактор); Бузян Г. М., Заслужений працівник культури України; Вовкодав С. М.; Гайдаєнко І. В., кандидат історичних наук (відповідальний секретар) [та ін.] – 2017. – Випуск 12 (14). – С. 525–532.

39. Чергик Н. Ю. «Музей під відкритим небом» на о. Хортиця: до проблеми застосування терміну / Н. Ю. Чергик // Матеріали міжнародної наукової конференції «Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку» (23–24 листопада 2017 року, Харків. Держ. Акад. Культури) [Зб. тез доповідей] / відп. за вип. Н. М. Кушнарченко / ред.кол.: Шейко В.М., Кушнарченко Н.М., Каністратенко М.М. [та ін.] – Харків: ХДАК, 2017. – С.111–113.

40. Чергик Н.Ю. Контекст проектування експозиції під відкритим небом на о. Хортиця (1965-1970) / Н.Ю.Чергик // Культура та інформаційне суспільство XXI століття: матеріали всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених, 26-27 квітня 2018 р. / Харків держ.акад.культури /за ред. проф. В. М. Шейка та ін. – Харків: ХДАК, 2018. – С.22–23.

41. Василенко А. Ю. Музейна педагогіка та інтерактивні технології в контексті функціонування історико-культурного комплексу «Запорозька Січ»: до постановки проблеми / А. Ю. Василенко // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі [Зб. мат. загальноукр. наук. конф. з проблем музезнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім.Д.І.Яворницького]. – Дніпропетровськ: «АРТ-ПРЕС», 2009. – Вип.11. – С.509–514.

42. Чергик Н. Ю. Магія гончарства в умовах інтерактивних форм роботи з відвідувачами історико-культурного комплексу «Запорозька Січ Національного заповідника «Хортиця» / Н. Ю. Чергик // Матеріали міжнародної наукової конференції «Народна культура України: традиції і сучасність», присвяченої 40-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України. Київ, 8–10 жовтня 2009 року [Зб.наук.статей] / укладач і наук. ред. Федак П. М. – К.:«АДЕФ-Україна», 2010. – С.525–526.

43. Борисенко О. Є. До питання будівництва Січової Покровської церкви в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» на о. Хортиця. Наукове обґрунтування / О. Є. Борисенко // Заповідна Хортиця [Зб. праць співробітників заповідника] / загал.ред. О. П. Мірущенко. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С.218–227.

44. Борисенко О. Б. Спроба реконструкції січової церкви у історико-етнографічному комплексі «Запорозька Січ» на острові Хортиця / О. Є. Борисенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні [Зб. наук. статей]. – К.: Шлях, Часи козацькі, 2002. – Вип.11. – С.84–89.

45. Борисенко О.Є. Якою бути козацькій церкві на о.Хортиці? / О.Є.Борисенко // «Запорозька Січ» [газета]. – Вип. 7 червня 2005 р.

46. Лиман І. І. Зведення Покровської церкви комплексу «Запорозька Січ» на Хортиці: безсилість аргументів науковців перед чиновничюю бюрократією / І. І. Лиман // Музеї України [науково-популярний журнал]. – 2006. – № 6 (18) листопад-грудень. – С.34–36; [WWW document]. URL <http://www.novasich.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=839> (24 листопада 2006 р.). http://www.cossackdom.com/culture/liman_pokrova.htm .

47. Лиман І. І. Січова Покровська церква і проблемні питання реалізації проекту її реконструкції у історико-етнографічному комплексі «Запорозька Січ» // Матеріали науково-практичного семінару «Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва», м. Запоріжжя, 1–2 квітня 2005 р. – Запоріжжя, 2005. – С.32–37. Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/l/liman_sistpokrova.pdf, дата звернення 08.10.2018.

48. Лыман И. И. Войсковой собор в Екатеринодаре – потенциальный образец для воссоздания сечевой Покровской церкви // Федор Андреевич Щербина, казачество и народы Юга России: история и современность [Сб. материалов VI

междунар. научно-практ. конф. «Федор Андреевич Щербина, казачество и народы Юга России: история и современность» (Россия, г. Краснодар, 22 февраля 2007 г.). – Краснодар: ИМСИТ, 2007. – С.257–260. Режим доситупу: http://www.cossackdom.com/articles/l/liman_vsobor.htm, дата звернення 08.10.2018.

49. Тригуб В.В. Гуцульське село на Хортиці / В. В. Тригуб // Музеї України [науково-популярний журнал]. – 2007. – № 4 (22) липень-серпень. – С.38.

50. Дашевська І. М. Археологічні дослідження як джерело музейного відтворення куренів Запорозької Січі / І. А. Дашевська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні [Зб. наук. статей] / ред. кол. Телегін Д. Я. (відп. ред.), Бондаренко І. П., Заремба С. З. [та ін.]. – К.: Наук.-досл. центр «Часи козацькі» Укр. Т-ва охорони пам'яток історії та культури; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 1999. – Вип. 8.– С.102–104.

51. Копилова С. В. Методологічні підходи та особливості створення наукової концепції музейно-експозиційного об'єкту «Курінь» в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» / С. В. Копилова // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі [Зб. мат. загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького]. – Дніпропетровськ: «АРТ-ПРЕС», 2009. – Вип. 11. – С.369–373.

52. Копилова С. В. Традиційні промисли запорожців: відображення експозиційними та інтерактивними методами // Заповідна Хортиця [Мат. V міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»: Спец. випуск] / ред.кол: Остапенко М. А. (голова ред.кол.), Лисенко Т. М., Мірущенко О. П. – Запоріжжя: A&V. Art GROUP, 2011. – С.143–147.

53. Копилова С. В. Створення 3-D візуалізації як етап проектування музейної експозиції (на прикладі проекту січового куреня) / С. В. Копилова // Батуринська старовина [Зб.наук.праць] / ред. кол.: Н. Б. Рябова (відп. ред.), О. Б. Коваленко, Л. Г. Кіяшко [та ін.]. – Чернігів: «Десна Поліграф», 2014. – Вип.4(8). – С.156–161.

54. Копилова С. В., Чергик Н. Ю. Концептуальні засади та особливості створення експозиції «Козак Мамай та люлька» / С. В. Копилова, Н. Ю. Чергик // Матеріали науково-практичної конференції «Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини» [Зб. наук. праць] / ред. кол.: Н. М. Буланова (відп. ред) та ін. – Нікополь: ТОВ «Принтхаус «Римм», 2014. – С.248–255.

55. Борисенко О. Є. Спроба реконструкції січової школи у майбутньому історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» на о. Хортиця / О. Є. Борисенко // Запорозька старовина [Наукове видання: Зб. наук. статей] / гол. ред. Смолій В. А., ред. кол.: Богуслаєв В. О., Бойко А. В., В. М. Горобець, О. І. Гуржій, Ю. А. Мицик [та ін.] – Запоріжжя, 2005.– Вип.3. – С.150–153.

56. Чередниченко М. А. До питання створення експозиції в об'єкті «Пушкарня» історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» / М. А. Чередниченко // Заповідна Хортиця [Мат. III всеукр. наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці»: науково-практична конференція] / ред.кол.: Остапенко М.А. (гол.ред.), Борисенко О. Є., Кобалія Д. Р., Копилова С.В., Мірущенко О. П. (відп. ред.). – Запоріжжя: Глазунов С. О., 2008. – С.267–272.

57. Василенко А. Ю. Спроба реконструкції інтер'єру «Будинку кошового отамана» в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» / А. Ю. Василенко // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею [Зб. мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. «Музей. Історія. Одеса»] / голов. ред. Солодова В. В., канд. іст. наук, ред. кол.: Белоусова Л. Г., Добролюбський А. О., та ін. – Одеса: «Астропринт», 2011. – № 10. – С.152–153.

58. Чергик Н. Ю. «Військова канцелярія» в системі експозиційних об'єктів історико-культурного комплексу «Запорозька Січ». Ретроспектива / Н. Ю. Чергик // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні [Зб. наук. ст.] / ред. кол. Титова О.М. (відп. ред.), Біляєва С.О., Виноградська Л.І. [та ін.]; Наук.-досл. центр «Часи козацькі» Укр. Т-ва охорони пам'яток історії та культури; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Вип. 25. – К., 2016. – С.426–438.

59. Чергик Н. Ю. Із досвіду створення проєктів інтер'єрів об'єкту «Військова канцелярія» історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» / Н. Ю. Чергик // Заповідна Хортиця [Мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»: Спец. випуск]. – Запоріжжя: A&V. Art GROUP, 2010. – С.279–283.

60. Чергик Н. Ю. Наукова концепція музейно-експозиційного об'єкту «Військова канцелярія» історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» / Н. Ю. Чергик // Заповідна Хортиця [Мат. V міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»: Спец. випуск] / ред. кол: Остапенко М. А. (голова ред. кол.), Лисенко Т. М., Мірущенко О. П. – Запоріжжя: A&V. Art GROUP, 2011. – С.147–152.

61. Чергик Н. Ю. Прийоми та способи передачі тематичної структури в інтер'єрній експозиції (на прикладі експозиційної зали «Канцелярська кімната музейного об'єкта «Військова канцелярія» історико-культурного комплексу «Запорозька Січ») / Н. Ю. Чергик // Батуринська старовина [Зб. наук. праць] / ред. кол.: Н. Б. Рябова (відп. ред.), О. Б. Коваленко, Л. Г. Кіяшко та ін. – Чернігів: «Десна Поліграф», 2014. – Вип.4(8). – С.141–147.

62. Чергик Н. Ю. Із досвіду будівництва кахляних груб в експозиційних об'єктах історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця» / Н. Ю. Чергик // Матеріали науково-практичної конференції «Берестецька битва в історії України», присвяченої 360-річчю Берестецької битви [Зб.наук.статей] / упорядники: Л.Галабуз, О.Борисюк. – Рівне: СПД ФО Нестеров С.Б., 2011. – С.152–155.

63. Борисенко О. Є. Іконостас з церкви Покрова Пресвятої Богородиці в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» на острові Хортиця / О. Є. Борисенко // Заповідна Хортиця [Зб. наук. праць: тези доповідей VI міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»] / Остапенко М. А., Мірущенко О. П. – Запоріжжя: Кругозір, 2015. – С.150–155.

64. Старух О. В. Хортиця в політичному та соціокультурному дискурсі України 20-30-х рр. ХХ ст.: бачення і сьогодення / О. В. Старух // Національна перлина Запорозжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гар-

монізації біоекосистеми о. Валика Хортиця. Перший Міжнародний конгрес [Зб. тез доповідей] / ред. колегія Савін В. В., доктор ф.-м. наук, професор, голова, Брехаря Г. П., доктор ф.-м. наук, професор, Волков В. П. доктор техн. наук, професор. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2004. – С.97–100.

65. Дашевська І. М. Козацькі пам'ятки як провідний ресурс для розвитку екскурсійного туризму в Національному заповіднику «Хортиця» / І. А. Дашевська // Заповідна Хортиця [Мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»: Спец. вип.] – Запоріжжя: A&V. Art GROUP, 2010. – С.220–221.

66. Гаєв Ю. О. В 1972 году Петра Шелеста обвинили в национализме, а инициаторов создания музея истории запорожского казачества подвергли травле / Ю. О. Гаєв // «ФАКТЫ» (Запорожье) [газета]. – Вип.13.11.1999 / Режим доступу: <http://fakty.ua/115444-v-1972-godu-petra-shelesta-obvinili-v-nacionalizme-a-iniciatorov-sozdaniya-muzeya-istorii-zaporozhskogo-kozachestva-podvergli-travle> .

67. Гаєв Ю.А. О «национализме» в Национальном заповеднике «Хортица» / Юрий Гаєв. 25+15. – Запоріжжя: «Поліграф», 2005. – 236 с. [публіцистичне видання: російською мовою]. – С.158–165.

68. Лисенко Т. М. Національний заповідник «Хортиця»: до історії створення та перспектив розвитку // Заповідна Хортиця [Мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»: Спец. випуск]. – Запоріжжя: A&V. Art GROUP, 2010. – С.3–6.

69. Лисенко Т. М. Національний заповідник «Хортиця»: 45 років поступу [брошура]. – Запоріжжя: Національний заповідник «Хортиця», 2010. – 62 с.: іл.

70. Остапенко М. А., Лисенко Т. М., Татарінцев С. І., Кобалія Д. Р., Левченко М. П., Дударенко С. В., Мірущенко О. П., Головаха Р. В., Копилова С. В. Хортиця – простір єднання // Заповідна Хортиця [Зб. наук. праць.] / ред. кол.: Остапенко М. А., Лисенко Т. М., Мірущенко О. П. та ін. – Запоріжжя: A&V. Art GROUP, 2012. – С.57–62.

71. Каднічанський Д. Використання історико-культурної спадщини України у туризмі на прикладі скансенів / Д. Каднічанський // Краєзнавство. – 2012. – №1. – С.37–39.

72. Сокульський А.Л. Козацька Хортиця: історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва [монографія] / рецензенти: П. Т. Тронько, В. А. Жадько, Г. К. Щвидько. – Запоріжжя: Класичний приватний Університет, 2008. – 764 с.

73. Сокульський А. Л. Увічнення пам'яті козацтва: парадигми, міфи, гротеск (культурологічний аспект) / А. Л. Сокульський // Заповідна Хортиця [Мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»: Спец. випуск]. – Запоріжжя: A&V. Art GROUP, 2010. – С.162–164.

74. Сокульський А. Л. Проблема увічнення пам'яті козацтва (до 95-річчя від дня народження П.Т.Тронька) / А. Л. Сокульський // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини [Зб. наук. праць]. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 26. – С.32–37.

75. Сокульський А. Л. Культурні архетипи і концепти Хортиці: культурологічний вектор / А. Л. Сокульський // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини [Зб. наук. праць]. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 29. – С.9–15.

76. Ігнатуша О. М. Хортиця в матеріалах особового архівного фонду М. П. Киценка / О. М. Ігнатуша // Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Валика Хортиця. Перший Міжнародний конгрес [Зб. тез доповідей] / ред. кол.: Савін В. В., доктор ф.-м. наук, професор, голова, Брехаря Г. П., доктор ф.-м. наук, професор, Волков В. П. доктор техн. наук, професор. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2004. – С.37–39.

77. Трофімова С. О. Запорозька Січ у житті та творчості М. П. Киценка / С. О. Трофімова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету [Зб. наук. праць]. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXVI. – С.242–244.

78. Трофімова С. О. Музей історії запорозького козацтва на о. Хортиця: передумови та концепції створення / С. О. Трофімова // Гуманітарний журнал [Зб. наук. праць]. – 2011. – Вип. 3–4: літо – осінь. – С.231–240.

79. Савченко С. В. Олена Апанович у збереженні пам'яток Хортиці у 60-і – на початку 70-х років ХХ ст. / С. В. Савченко // Гілея: науковий вісник [Зб. наук. праць]. – К., 2015. – Вип. 95. – С.94–100.

80. Киценко М. П. Державний історико-культурний заповідник запорізького козацтва / М.П.Киценко // Інформаційні матеріали семінару-наради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1968 р. [матеріали фондового зберігання персонального архіву М. П. Киценка, інв. № НДФ-30073. С.51–63].

81. Трофімова С. О. Музей історії запорозького козацтва на о. Хортиця: передумови та концепції створення / С. О. Трофімова // Гуманітарний журнал [Зб. наук. праць]. – 2011. – Вип. 3–4: літо – осінь. – С.231–240.

82. Лиман І. І. Зведення Покровської церкви комплексу «Запорозька Січ» на Хортиці: безсилість аргументів науковців перед чиновничою бюрократією / І. І. Лиман // Музеї України [науково-популярний журнал]. – 2006. – № 6 (18) листопад-грудень. – С.34–36; [WWW document]. URL <http://www.novasich.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=839> (24 листопада 2006 р.). http://www.cossackdom.com/culture/liman_pokrova.htm .

83. Лыман И. И. Войсковой собор в Екатеринодаре – потенциальный образец для воссоздания сечевой Покровской церкви // Федор Андреевич Щербина, казачество и народы Юга России: история и современность [Сб. материалов VI междунар. научно-практ. конф. «Федор Андреевич Щербина, казачество и народы Юга России: история и современность» (Россия, г. Краснодар, 22 февраля 2007 г.)]. – Краснодар: ИМСИТ, 2007. – С.257–260. Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/l/liman_vsobor.htm, дата звернення 08.10.2018.

84. Борисенко О. Є. До питання будівництва Січової Покровської церкви в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» на о. Хортиця. Наукове обґрунтування / О. Є. Борисенко // Заповідна Хортиця [Зб. праць співробітників заповідника] / загал.ред. О. П. Мірущенко. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С.218–227.